

УДК 615.851:81'23

Лариса Засєкіна

НЕЙРОПСИХОЛІНГВІСТИКА VS. ПАТОПСИХОЛІНГВІСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ ОСОБИСТОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ І РЕАБІЛІТАЦІЇ ПАЦІЄНТІВ ПІСЛЯ ІНСУЛЬТУ)

У статті викладено методологію комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, яке конкретизується на вивченні мовлення пацієнтів після інсульту. Філософія мозку, емпіричний, онтологічний, епістемологічний підходи, принципи вивчення мозку і психіки дають змогу виявити мовленнєву специфіку при ушкодженні мозку, а також розробити реабілітаційну програму з урахуванням пізнавальної, емоційної, мотиваційної сфер особистості пацієнта для відновлення його мовлення.

Ключові слова: методологія, нейропсихолінгвістика, емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи, нейроіміджінг, тотожність мозку, тотожність особистості.

Постановка проблеми. У добу глибокої раціональності та панування "залізної" логіки не лише як провідного критерію наукового мислення, а й як індексу здорового глузду загалом, зберігається утримання ментального балансу спалахами ідей ірраціональності, які, у свою чергу, роблять не менший внесок у розвиток людської думки та її досягнень. Поступ психології, що відбувається внаслідок рефлексії наукового знання, простежуються у трьох іпостасях останньої – онтологізму, гносеологізму, методологізму. При цьому ці типи рефлексії пронизують різні галузі психології, психолінгвістику зокрема.

Так, перший (Ч. Осгуд) та другий (Н. Хомський) етапи розвитку психолінгвістики [3] є віддзеркаленням онтологізму, адже проголошують ідеї, відповідно, універсальних конотативних значень, які є загальними конструктами світосприйняття для людини як родової істоти, а також ідею вродженості і універсальності ядерних когнітивних структур, які гарантують людині оволодіння мовою. Знання про мову як об'єкт мав переважно об'єктивні дані, що вимірювалися семантичним диференціалом Ч. Осгуда за факторами оцінки, сили і активності чи експериментом Дж. Міллера на визначення часу реакції при сприйнятті ядерних і трансформаційних граматичних структур [3; 4].

Гносеологізм третього покоління психолінгвістики виражається переходом від синтаксису та семантики окремишнього слова і речення до цілісного дискурсу чи дискурсивної практики, які своїми затекстом і контекстом визначають психологічну реальність фрагмента мовлення. При цьому ситуативність у дискурсі видозмінює і психологічну реальність, відтак, остання має відносну об'єктивність відповідно до конкретної ситуації.

Широкі масиви вербальних інформаційних потоків, які наскрізь пронизують психіку та визначають, за Л.С. Виготським [1], її опосередкований характер, зумовлюють пошуки відповідних методів вивчення психіки шляхом ґрунтового аналізу мови і мовлення. Встановлення

психолінгвістичного інструментарію, який би був адекватним для вивчення психічної організації особистості, становить основне завдання сучасного – четвертого періоду психолінгвістики. Цей період є відбитком методологізму як типу рефлексії наукового знання психолінгвістики.

Слід відмітити, що рефлексія психолінгвістики, або за термінологією О.О. Леонтьєва, "психолінгвістика психолінгвістики" чи "рефлексивна психолінгвістика" трактувалася зовсім по-іншому, ніж осмислення наукового знання та пошук відповідної методології. Вчений розуміє під цими поняттями осмислення суб'єктом свого мовлення та управління мовленнєвими процесами на основі рефлексії [7, с. 154].

Таким чином, на сучасному етапі провідного значення набуває "психолінгвістика психолінгвістики" як тип рефлексії наукового знання. Важливим моментом у пошукові відповідних психолінгвістичних методів є неодмінний розгляд мови не лише як семітичного організму, а як екстеріоризованого утворення особистості, що внаслідок інтеріоризації, переходить у важливий психічний процес людини – її мовлення, яке нерозривно пов'язане з усіма пізнавальними, емоційними, мотиваційно-вольовими процесами.

Вперше сполучення "мова особистості" було введено у науковий обіг О.О. Леонтьєвим. Вчений зазначає, що дедалі важливішим стає розуміння "особистісно детермінованих стратегій мовленнєвого спілкування та оволодіння мовою, мови як смислового, а не лише значеннєвого феномена..." [7, с. 282]. І загалом предмет психолінгвістики він розуміє як "співвідношення особистості зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку, і мовою як провідною складовою образу світу людини, з іншого" [7, с. 19].

Слід констатувати той факт, що якщо ідеї мовної особистості втілюються у комплексні психолінгвістичні дослідження [5; 6], то поняття "мова особистості" практично випало з наукового обігу. Необхідність розгляду мови як системи знаків, що пронизує психіку людини, та мовлення як психічного процесу, що пов'язаний з усіма особистісними утвореннями, визначає **завдання нашого дослідження**: розгляд методологічних основ сучасного та відносно молодого напрямку психолінгвістики – нейропсихолінгвістики як міждисциплінарного підходу до вивчення особистості; встановлення відмінностей між нейро- та патопсихолінгвістикою; висвітлення специфіки нейропсихолінгвістичного дослідження у вивченні цілісної особистості пацієнта після інсульту з різними ушкодженнями головного мозку.

Перебіг дослідження. Виокремлення галузі психолінгвістики – нейропсихолінгвістики – поряд із існуючими та подібними до неї галузями – нейропсихології та патопсихолінгвістики – зумовлено такими чинниками. По-перше, появою методологічної бази, якою слугує філософія мозку, що розглядає мозок як фізіологічний субстрат когніції людини, порушуючи емпіричну, онтологічну та епістемологічну проблеми мозку і когніції. По-друге, виникненням конкретного методу дослі-

дження – нейроіміджінгу, суть якого зводиться до фіксації активації мозку та її динаміки при виконанні різних когнітивних операцій. Нейропсихолінгвістика має справу з нейроіміджінгом, який встановлює активацію мозку при різних видах мовленнєвої діяльності особистості. По-третє, нейроіміджінг як метод нейропсихолінгвістики, на противагу патопсихолінгвістиці та нейропсихології, має справу не лише із порушенням норми, а й із збереженням останньої. Це, у свою чергу, має свої позитивні моменти. Розглянемо їх більш докладно.

По-перше, вивчення норми поряд із патологією дає змогу розширити генеральну сукупність осіб порівняно з обмеженою кількістю пацієнтів. По-друге, нейроіміджінг дає змогу зафіксувати мозкові ділянки, які рідко зазнають ушкоджень. Наприклад, острівець Рейля – невелика пірамідальна ділянка, захована під лобні, тім'яні і скроневі частини мозку, зазнає ушкоджень дуже рідко, водночас, дані нейроіміджінгу засвідчили важливу роль цього острівця у породженні мовлення [10]. По-третє, порівняно із нейропсихологічними дослідженнями, зосередженими лише на ушкоджених ділянках та їх впливові на перебіг психічних функцій, нейроіміджінг висвітлює не лише мозкову локалізацію когнітивної операції, а й динаміку цієї активації.

З метою розгляду можливостей нейропсихолінгвістики у вивченні мовленнєвої діяльності людини у нормі та патології відповідно до фізичного субстрату, розглянемо основні положення філософії мозку, яку вважаємо вищим рівнем методологічного апарату нейропсихолінгвістики. Основна ідея філософії мозку полягає у зіставленні проблеми вивчення людського розуму із проблемою вивчення мозкової організації. На сьогоднішній день доволі незаперечним є принцип системної локалізації вищих психічних функцій: чим вищою (складнішою) є психічна діяльність, тим різноманітніші ділянки охоплюються активацією. Чітку мозкову локалізацію можна спостерігати лише при найпростіших, генетично зумовлених станах і процесах. Відтак, "ділянковий" пошук засвідчив свою неефективність, що зумовило появу інших шляхів вирішення нейропсихологічної проблеми.

Один із таких шляхів запропонував Дж. Нортхофф: особливості когніції людини повинні вивчатися через встановлення емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів до вивчення як людського розуму, так і мозку [11]. Грунтуючись на схемі аналізу розуму і мозку, запропонованої вченим, спробуємо окреслити методологічну основу для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, використовуючи філософію мозку і закономірності мовленнєвих процесів людини.

Емпіричне визначення мозку передбачає розгляд останнього як сукупності нейронних станів. Нейронні стани вивчаються емпіричним шляхом і тісно пов'язуються з конкретними психологічними і фізіологічними функціями. Емпіричне визначення мовленнєвих процесів людини теж передбачає детермінацію цих процесів конкретними нейронними станами мозку. Водночас, переважну кількість когнітивних, мовленнєво-мисленнєвих процесів зокрема, не можливо вивчати на рівні емпіри-

ки, подібно нейронним станам, адже вони не піддаються втручанню іншої особи – експериментатора. Оскільки найповніше вивчення ментальних станів представлено вивченням власного суб'єктивного досвіду самою ж особистістю, значна частка мовленнєво-мисленнєвих процесів не може бути повною мірою пояснена ані особливостями мозкової організації, ані нейронними станами. Наприклад, внутрішнє мовлення особистості, яке виражає не лише потік її мислення, а й певний суб'єктивний досвід конкретних подій. Таким чином, емпіричний підхід до вивчення мозку та мовлення людини дає змогу зафіксувати ділянки активації у мозку при породженні тієї чи іншої мовленнєвої дії, а також встановити закономірності перебігу зовнішнього мовлення. Водночас механізми внутрішнього мовлення та природу мовленнєвої організації як психофізіологічну і соціальну форму мовленнєвого досвіду не можна виявити з позиції емпіричного підходу. Відтак, доцільним є уведення інших перспектив вивчення.

Епістемологічний підхід до вивчення мозку передбачає сукупність фізичних здатностей і нездатностей, яка детермінує у психіці людини задатки і створює орієнтири для розвитку здібностей. Відтак, епістемологічне визначення мозку щільно пов'язане суто з когнітивними процесами, мовленнєвими зокрема. Епістемологічне вивчення мовлення передбачає такі процеси, які можуть споглядатися самою особистістю, наприклад, внутрішньо мовне вираження свого суб'єктивного досвіду. Водночас, мозкова організація та нейронна активація не може бути вивчена з позиції епістемологічного підходу, адже важко уявити, як у природних умовах людина може споглядати свій мозок. Таким чином, проблема мозкової організації найкраще розв'язується з емпіричної перспективи, тоді як проблема мовленнєвих процесів, особливо внутрішнього мовлення як вираження суб'єктивного досвіду особистості – з епістемологічної перспективи.

Онтологічний підхід до вивчення мозку і мовленнєвих процесів зосереджує увагу на взаємозв'язку психічного і фізичного і тлумачить мозок як сукупність фізичних властивостей, тоді як мовлення як сукупність психічних властивостей. Онтологічне визначення мозку зумовлено появою онтології мозку та нейроонтології, провідною ідеєю яких є порушення проблеми самореференції мозку. У цій проблемі важливого значення набуває не анатомічна будова мозку (тобто, яка є доступною для спостереження), а поняття "структурний мозок". Філософське визначення мозку як структурного обґрунтовано взаємозв'язками між тотожністю мозку і тотожністю особистості. Так, результати аналітичного експерименту Д. Парфіта [12, с. 262] свідчать про те, що поступові зміни у поодиноких мозкових клітинах на мікроскопічному рівні приводять до змін у тотожності мозку і відповідно у тотожності особистості. Так, наприклад, результати видалення мозолистого тіла між двома півкулями мозку свідчать про порушення тотожності особистості, адже існує суперечність навіть у тому, що роблять її праві й ліві кінцівки тіла. З іншого боку, можна припустити і зворотний зв'язок – зміни в тотожності

ті особистості свідчать про зміни у структурі мозкової організації. Найважливішою думкою є неможливість повного ототожнення особистості із сукупністю психічних станів, як наприклад у Дж. Локка, а також неможливість повного уподібнення психічних станів мозковій організації. Відтак, філософ пропонує окремі поняття фізичного, психологічного і комбінованого спектру.

На наш погляд, онтологічна перспектива у визначенні взаємовідношення мозку і мовлення дає змогу об'єднати епістемологічну перспективу як особистісне суб'єктивне споглядання людиною внутрішніх мовленнєвих процесів (з перспективи першої особи), так і емпіричну перспективу вивчення зовнішнього мовлення та мозкової організації як його фізичного субстрату.

Таким чином, емпірична, епістемологічна, онтологічна перспективи визначень мозку і мовленнєво-мисленнєвих процесів можуть слугувати серйозною методологічною базою для комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження як норми, так і патології (див. рис. 1).

Емпіричне, епістемологічне, онтологічне визначення

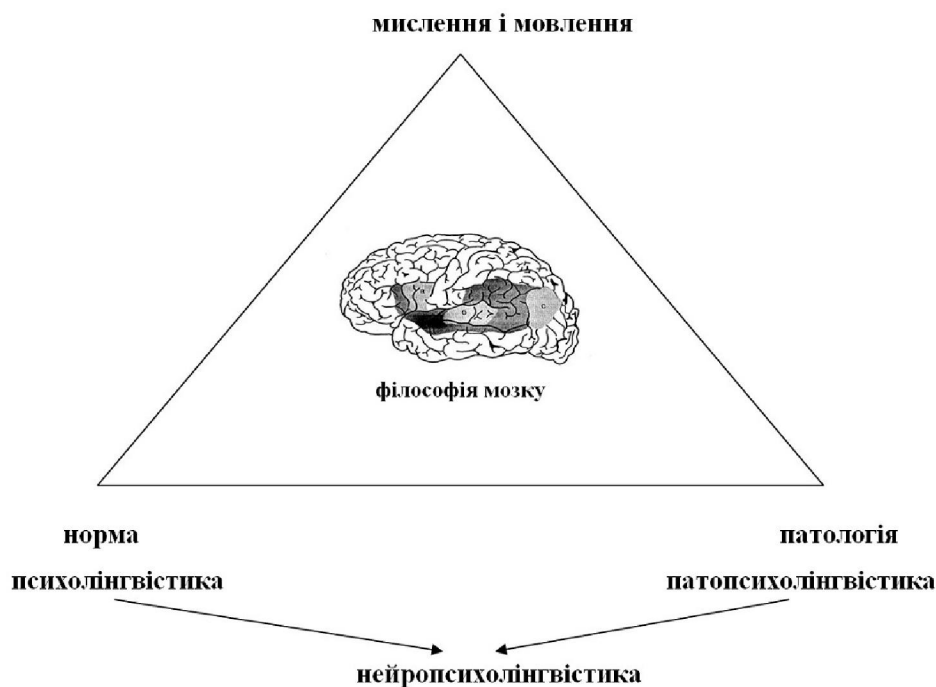

Рис. 1. Методологія нейропсихолінгвістики

Окрім вищого філософського рівня методології та загальнонаукового рівня у вигляді емпіричного, епістемологічного й онтологічного підходів, важливого значення набувають принципи конкретно-наукового рівня методології. У методології нейропсихолінгвістики такими принципами можуть слугувати загальні принципи дослідження мозку та принципи вивчення психічних процесів людини.

Принципи вивчення мозку як фізіологічного субстрату психічних процесів представлені принципом динамічної локалізації вищих психічних функцій, принципом кодування подій, принципом економії, прин-

ципом доповнюваності. До принципів вивчення психічних процесів належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності.

Комбінування підходів і принципів у комплексному нейропсихолінгвістичному дослідженні дає змогу виробити не просто еклектичний спосіб вивчення, а адекватний синтез дослідження особистості через мозково-мовленнєву специфіку людини. Рівні методологічного аналізу апарату нейропсихолінгвістики відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні методології нейропсихолінгвістики

Рівні методології	Зміст рівнів
Вищий філософський рівень	Філософія мозку
Загальнонауковий рівень	Емпіричний, епістемологічний, онтологічний підходи до вивчення мозку і мовлення
Рівень конкретнаукових принципів	Принципи вивчення мозкової організації: системної локалізації вищих функцій, кодування подій, економії, доповнюваності. Принципи вивчення мовлення: детермінізму/індетермінізму, розвитку, системності.

Науковий проект, спрямований на дослідження пацієнтів після інсульту, проводиться під нашим керівництвом Мілінчуком В.І. у Лабораторії нейропсихології та психолінгвістики при Волинському національному університеті імені Лесі Українки на базі клінічної обласної лікарні [8]. Завдання цього проекту полягають у створенні клінічної картини афазій відповідно до мозкових порушень, а також у впровадженні реабілітаційної програми по відновленню мовлення хворих. Реабілітаційна робота має індивідуальний характер і ґрунтується на особистісних характеристиках пацієнтів. З цією метою ґрунтовно аналізуються звіти самоспостережень пацієнтів про їх внутрішні стани, результати тесту Люшера, опитувальника Спілбергера-Ханіна для визначення рівня особистісної тривожності.

Основні труднощі емпіричного вивчення пацієнтів полягають у тому, що досліджувані швидко втомлюються, часто характеризуються депресивними станами, головно відсутністю мотивації до фізичного і психологічного одужання. Особливості одужання хворих вдало визначено Ж.М. Глозманом у формулюванні такого запитання: *чому два пацієнта приблизно з однаковим ступенем вираження одного захворювання, подібним лікуванням і динамікою симптомів значно розрізняються у способі реагування на свій стан?* [2, с. 90]

Результати нашого дослідження дали змогу встановити три відповіді на це запитання: по-перше, на ці відмінності впливає специфіка внутрішньої картини хвороби як єдності когнітивного (поінформованість про стан хвороби), емоційного (переживання і емоційне ставлення до хвороби) і мотиваційно-вольового компонента (наявності мотивації до одужання); по-друге, особливості взаємодії у діаді "лікар (психолог)

– пацієнт"; по-третє, специфіка взаємодії у діаді "пацієнт – сім'я". Вдале вирішення цих питань значно підвищує ефективність реабілітаційної програми.

Комплексна програма відновлення мовлення пацієнтів після інсульту ґрунтується на принципі опосередкування як способу перебудови функціональних систем [9]. На основі цього принципу засобами пісенної терапії вводиться емоційне опосередкування, спрямоване на відновлення мовлення людини. Відсутність здатності вимовляти окремі склади, слова, фрази компенсується здатністю відтворювати різноманітні звуки та повторювати інтонаційно мелодії улюблених пісень (що добре узгоджується із принципом кодування подій). Часто зустрічається також феномен музичної авокалії, який ґрунтовно описаний у монографії М.К. Шохор-Троцької [10]. Музична авокалія виявляється у ритмічному повторюванні звуку "а", який наче відтворює улюблену мелодію пацієнта. З іншого боку, провідного значення також набуває стимулювання психологом активності пацієнта, позитивної мотивації до виконання запропонованих засобів опосередкування. Результати пісенної терапії мають більшу ефективність у реабілітаційній роботі з пацієнтами після інсульту, що мають лівопівкульне ураження. На нейропсихологічному рівні це пояснюється, очевидно, тим, що відбувається перебудова функціональних систем: зміщення психічної активності з лівої у праву півкулю – пісенна (спочатку мелодійна творчість), яка згодом переходить у зворотний напрям – психічна функція починає опосередковуватися із середини на автоматизованому рівні, відтак, потреба у зовнішньому опосередкуванні втрачається.

Сутність емпіричного, емістемологічного і онтологічного підходів у вивченні мозку, з одного боку, мовлення – з іншого, а також реалізація принципів як методологічної основи для нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту викладено у таблиці 2.

Таблиця 2

Зміст нейропсихолінгвістичного дослідження особистості пацієнта після інсульту

Вид підходу	Вивчення мозку	Вивчення мовлення особистості пацієнта
Емпіричний підхід	Вивчення мозкової патології за допомогою електроенцефалограми, комп'ютерного томографу, магнітно-резонансного томографу	Вивчення зовнішнього мовлення за допомогою нейропсихологічного опитувальника О. Д. Хомської "Нейропсихологічна діагностика"
Епістемологічний підхід	-	Самоспостереження внутрішнього стану пацієнтів, визначення внутрішньої картини хвороби
Онтологічний підхід	Встановлення тотожності мозкових порушень (фізичний спектр), мовленнєвої специфіки (психологічний спектр), цілісної особистості пацієнта (комбінований спектр)	

Таким чином, **результати** комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження з дотриманням усіх рівнів його методологічного забезпечення дають змогу не лише побудувати клінічну картину афазій цих пацієнтів, а й запроваджувати цілісну реабілітаційну програму відновлення мовлення з урахуванням єдності мозку і психіки цілісної особистості хворого.

Перспективним залишається вирішення таких нейропсихолінгвістичних проблем: встановлення мовленнєвої специфіки відповідно до різних ділянок ураження мозку; уведення в реабілітаційну програму інших (сенсорних, семантичних, моторних) засобів опосередкування та встановлення їх ефективності; визначення впливу взаємодії пацієнта і родини/пацієнта і психолога на відновлення мовлення; вплив пізнавальної, емоційної і мотиваційної готовності пацієнта до одужання на ефективність реабілітаційного процесу.

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
2. *Глозман Ж.М.* Формы и методы опосредования в нейропсихологической реабилитации и коррекции / Ж.М. Глозман // Психологический журнал. – М.: Российская академия наук, 2009. – Т. 30. – № 4. – С. 87 – 91.
3. *Засекіна Л.В.* Вступ до психолінгвістики / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2002. – 168 с.
4. *Засекіна Л.В.* Психолінгвістична діагностика / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
5. *Засекіна Л.В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Л.В. Засекіна // Соціальна психологія. – № 5 (25). – 2007. – С. 82 – 90.
6. *Лавриненко О.Л.* Психолінгвістичний аналіз мовної особистості студентів / О.Л. Лавриненко // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – Т. 8. – Вип.6. – С. 156 – 166.
7. *Леонтьев А.А.* Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 288 с.
8. *Мілінчук В.І.* Особливості нейропсихологічного дослідження пацієнтів після інсульту / В.І. Мілінчук // Психологічні проблеми сучасності: тези VI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. – Львів, 2009. – С. 11–12.
9. *Хомская Е.Д.* Нейропсихология / Е.Д. Хомская. – СПб. : Питер, 2005. – 496 с.
10. *Шохор-Троцкая М.К.* Речь и афазия / М.К. Шохор-Троцкая. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
11. *Brown С.М.* The Neurocognition of Language / С.М. Brown, Р. Hagoort P. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 409 p.
12. *Northoff G.* Philosophy of the Brain / Northoff G. – Boston: Harvard University, 2003. – 430 p.
13. *Parfit D.* Reasons and Persons / Parfit D. – Oxford : Oxford University Press, 1989. – 317 p.

The methodology of complex neuropsycholinguistic research, which is concretized on patients after stroke, is highlighted in the article. The philosophy of brain, empirical, epistemological, ontological approaches, principles of brain and psychic investigation allow to reveal speech specifics of patients with different brain leisure. Moreover, the program of speech rehabilitation with considering the cognitive, emotional and motivational spheres of patients' personality is proposed.

Key words: methodology, neuropsycholinguistics, empirical, epistemological, ontological approaches, neuroimaging, brain identity, personality identity.